

O. ROLAND PREJS OFM^{Cap}

STRUKTURA ZASOBU ARCHIWÓW ZAKONÓW MĘSKICH

WSTĘP

Przedstawienie struktury zasobu archiwów zakonów męskich nastrożca pewne trudności. Zakony bowiem różnią się między sobą ustrojem wewnętrznym, kompetencją i zakresem działania poszczególnych instytucji wewnątrzzakonnych, majątkiem, charakterem działalności apostolskiej, a w konsekwencji także praktycznym działaniem kancelarii i narastaniem ich produkcji aktowej. Uwzględnić też trzeba wiek powstania danego zakonu, co rzutować będzie na funkcjonujące w nim formy kancelaryjne: zakony o metryce dziewiętnastowiecznej nie wytworzyły w swych kancelariach ksiąg wpisów, tym bardziej dokumentów-dyplomów, wystąpią zaś te formy w zasobach archiwalnych zakonów o metryce średniowiecznej¹.

Zakony męskie, które w Polsce pojawiły się do końca XVIII w., w okresie zaborów wszystkie przeszły przez kasaty, a w konsekwencji ich archiwa przejmowane były przez władze państwowe, czasem przez diecezje, niekiedy wreszcie trafiały w ręce kolekcjonerów. Kasaty nie odbiły się na zasobach archiwalnych zakonów przybyłych do Polski w XIX czy XX w. Wszystkie jednak archiwa zakonne, choć w różnym stopniu, narażone były na zniszczenia w czasie II wojny światowej, po niej zaś wskutek zapanowania władz komunistycznych rezygnowano z wytworzenia produkcji kancelaryjnej w tych sprawach, które z różnych względów uznawano za kwalifikujące się do objęcia tajemnicą. Bez ryzyka większego błędu możemy więc założyć, że żadne polskie archiwum zakonu męskiego nie posiada kompletnej dokumentacji do dziejów zakonu².

Powyższe uwarunkowania sprawiają, że w artykule tym kreślić będziemy pewien obraz idealny, w miarę przystający do struktury zasobu archiwalnego

¹ Por. H. E. Wyczański, *Polskie archiwa kościelne*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, t. 2, Lublin 1969, s. 57-101; tenże, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1990, s. 301-345.

² Wyczański, *Przygotowanie*, s. 327-329.

zakonu męskiego w ogólności. Musimy więc zdawać sobie sprawę z tego, że struktura taka w archiwum konkretnego zakonu może nieco od tego obrazu odbiegać, co jest nieuniknione.

Zanim jednak zajmiemy się strukturą zasobu archiwalnego w zakonach męskich, najpierw musimy wyjaśnić niektóre pojęcia i nazwy zakonne oraz przedstawić, przynajmniej w skrócie, kształtowanie się bardziej charakterystycznych form życia zakonnego i instytucji wewnątrzzakonnych³. Potem dopiero będziemy mogli zająć się ukazaniem struktury archiwalnej w zakonach męskich, na koniec zaś spróbujemy zilustrować to przykładami rozwiązań w konkretnych archiwach zakonnych.

1. TERMINOLOGIA

Nazwą „zakon” w niniejszym artykule określamy zatwierdzoną przez Kościół formę życia według rad ewangelicznych, niezależnie od jej rodzaju w rozumieniu prawa kanonicznego, a więc zarówno zakon w sensie ścisłym – *ordo*, jak też zgromadzenie zakonne – *congregatio*, stowarzyszenie życia apostołskiego – *societas*, czy instytut świecki – *institutum saecularium*⁴.

Nazwa „klasztor” oznacza natomiast pojedynczy dom zakonny. Zakon, w zależności od własnych przepisów wewnętrznych (reguła, konstytucje, ustawy) może mieć wiele klasztorów lub tylko jeden; w tym ostatnim przypadku mówimy o klasztorze samoistnym⁵.

Jeżeli zakon ma wiele klasztorów i są one rozrzucone w różnych częściach świata oraz własne przepisy zakonu przewidują taką strukturę, to klasztory położone zazwyczaj na terenie jednego kraju tworzyć będą jednostkę samodzielną czyli prowincję (u salezjanów: inspektorię). Jeśli jednak utworzenie prowincji jest dla jakichś racji niemożliwe lub ma nastąpić dopiero w przyszłości, może istnieć jednostka jej przyrównana, choć o niższej randze: wiceprowincja, kustodia, regia. Przepisy własne zakonu lub dekret kompetentnego przełożonego winny zdecydować, czy jednostka taka jest zależna od jakiejś prowincji, czy też samodzielna⁶.

Główny przełożony zakonu nazywany jest zwykle generałem, choć oficjalny jego tytuł może brzmieć nieco inaczej, np. minister generalny, przeor gene-

³ Nawet w poważnych pracach naukowych daje o sobie znać nieznamość terminologii zakonnej, w szczególności zamienne używanie słów „zakon” i „klasztor”, wcale nietożsamy!

⁴ Por. *Podręczna encyklopedia instytutów życia konsekrowanego. Pojęcia. Terminy. Instytucje. Dokumenty. Czasopisma. Sigła*, oprac. M. Daniłuk, K. Kłauza, Lublin 1994, s. 141-143, 282, 284-285.

⁵ Tamże, s. 158-160.

⁶ Tamże, s. 238.

ralny. Podobnie przełożony prowincji zazwyczaj nazywany jest prowincjałem, choć tu także mogą występować inne określenia, np. minister prowincjalny, przeor prowincjalny, inspektor (u salezjanów), wizytator (u misjonarzy św. Wincentego a Paulo). Największa różnorodność panuje w nazewnictwie przełożonych klasztornych: przeor, opat, gwardian, superior, rektor, prepozyt, magister, dyrektor itp.⁷

Zazwyczaj w zakonie męskim istnieją dwie kategorie członków: kapłani (ojcowie) i bracia. Na mocy jednak przepisów lub tradycji w danym zakonie (np. w zakonach franciszkańskich) wszyscy członkowie mogą być okreśłani nazwą „brat”, bez względu na fakt posiadania święceń. Charakter i struktura danego zakonu może też powodować, że będą w nim tylko kapłani (tak będzie np. w niektórych stowarzyszeniach apostołskich kleru) lub tylko bracia (np. Bracia Serca Jezusowego, Bracia Szkolni). W tym drugim wypadku zakon nazywamy zakonem laickim, natomiast określenie „zakon klerycki” odnosi się do tych zakonów, w których kapłani stanowią większość członków⁸.

Kapituła, to zebranie zakonników poświęcone omówieniu spraw związanych z życiem zakonnym, działalnością apostołską i sprawami majątkowymi i podjęciu w tych sprawach (jeśli tak przewidują przepisy zakonu) stosownych decyzji. Zadaniem kapituły jest też często wybór przełożonego i członków jego rady. Zależnie od szczebla mówimy o kapitule generalnej, prowincjalnej lub domowej (klasztornej, konwenckiej)⁹.

Formacja kandydatów do życia zakonnego i młodych zakonników przebiega w kilku etapach. Kandydat zgłaszający się do życia zakonnego odbywa wstępne, zazwyczaj kilkumiesięczne przygotowanie, zwane aspiranturą lub postulatem. Po nim następuje podstawowy czas wprowadzania w życie zakonne – nowicjat, który trwa nie mniej niż rok, a nie dłużej niż dwa lata i kończy się złożeniem pierwszych ślubów zakonnych czyli profesją. Ponieważ śluby te są zwykle składane na jeden rok i następnie przez kilka lat corocznie ponawiane, mówimy o profesji czasowej. Po upływie okresu przeznaczzonego na profesję czasową (nie mniej niż trzy i nie więcej niż dziewięć lat) młody zakonnik składa śluby zakonne na całe życie czyli profesję wieczystą¹⁰.

Po ukończeniu nowicjatu zakonnik, który zamierza przyjąć święcenia kapłańskie, może najpierw uzupełniać wykształcenie średnie w niższym seminarium duchownym (juwenacie, scholastykacie). Właściwą formację, przygotowującą do kapłaństwa, będzie odbywał w seminarium duchownym (klerykacie, studentacie), a niekiedy jeszcze po przyjęciu święceń będzie pogłębiał

⁷ Tamże, s. 132-133, 213-214, 232-233, 239, 245, 262.

⁸ Tamże, s. 141.

⁹ Tamże, s. 149-152.

¹⁰ Tamże, s. 234-235.

formację zakonną i kapłańską w tzw. tirocinium, trzeciej probacji lub pater-nacie¹¹.

Jeżeli natomiast zakonnik nie aspiruje do kapłaństwa, po złożeniu profesji czasowej będzie odbywał swą formację w junioracie, fraternacie czy profesacie¹².

Musimy wspomnieć o szczególnym urzędzie czy funkcji: postulator i wice-postulator to ci, którzy mają zgromadzić dokumenty potrzebne do wszczęcia procesu beatyfikacyjnego (kanonizacyjnego) zakonnika zmarłego w opinii świętości, a następnie dbać o przebieg tegoż procesu. W trakcie swej działalności wytwarzają odrębny i ważny zasób aktowy¹³.

Zakon prowadzi działalność apostolską, zgodną ze swoim zadaniem szczególnym: szkoły, szpitale, domy wychowawcze, apostołat słowa drukowanego, duszpasterstwo parafialne, misje zagraniczne i krajowe, rekolekcje. W jej wyniku powstaje również zasób aktowy, niekiedy zającebiający się po części z zasobem archiwalnym przynależnym do diecezji.

Charakteryzując strukturę zasobu archiwalnego w konkretnym zakonie męskim dobrze jest najpierw zapoznać się z ustawami owego zakonu, nie tylko współcześnie obowiązującymi, ale także dawniejszymi. Pomoże to zrozumieć, dlaczego w tym akurat zakonie pewne typy źródeł występują w obfitości, innych zaś nie spotykamy wcale¹⁴.

2. INSTYTUCJE ZAKONNE A ZASÓB ARCHIWALNY

Z chwilą chrystianizacji Polski pojawili się na naszych ziemiach benedyktyni, a wkrótce potem kanonicy regularni¹⁵. Dla zakonów tych charakterystyczne m.in. jest to, że nie tworzą one struktur prowincji, ani nie mają zarządu na szczeblu generalnym¹⁶. Nowicjat i inne instytucje formacyjne są zasadniczo odrębne w każdym klasztorze, a zakonnik, wstępując do zakonu, wstępuje do konkretnego klasztoru i w nim spędzi całe życie zakonne, chyba że zostanie

¹¹ Tamże, s. 145, 251.

¹² Tamże, s. 145, 235.

¹³ G. Bartoszewski, *Archiwum Postulacji. (Propozycje w sprawie zorganizowania archiwum)*, „Prawo Kanoniczne”, 24 (1981) nr 1-2, s. 271-280.

¹⁴ Wyczański, *Przygotowanie*, s. 302-318.

¹⁵ B. Kumor, *Zakony*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 1, Poznań-Warszawa 1974, s. 63-66.

¹⁶ W wyniku odnowy po Soborze Watykańskim II zakony oparte na regule św. Benedykta i na tradycji kanonikatu regularnego tworzą pewne formy zarządu centralnego, bardziej jednak przypominające federacje, niż strukturę prowincjalną. Dla analizowania zasobu archiwalnego nie ma to jednak na razie większego znaczenia z uwagi na mały dystans czasowy.

wysłany na nową fundację. Każdy klasztor jest samoistny, może jednak istnieć tzw. filiacja, czyli klasztor dający początek nowemu klasztorowi zachowuje nad nim pewien nadzór i opiekę w zakresie ustalonym przepisami wewnętrznymi lub zwyczajem¹⁷. Podobną strukturę wewnętrzną mają także inne zakony oparte na regule św. Benedykta i na tradycji kanonikatu regularnego, np. cystersi i norbertanie¹⁸.

Zakony typu mendikańckiego, przybyłe do Polski od XIII w., a więc: franciszkanie, dominikanie, augustianie i karmelici, przynieśli ze sobą organizację zakonną opartą na strukturze prowincji i charakteryzującą się silnymi związkami z władzami generalnymi zakonu. W strukturze tego typu nowicjaty i inne instytucje formacyjne są instytucjami ogólnoprowincjalnymi i przygotowują zakonników dla całej prowincji, a nie dla pojedynczego klasztoru, zakonnicy zaś przynależąc do prowincji, w jej obrębie przenoszeni są z klasztoru do klasztoru¹⁹. Tę strukturę mają też zakony powstałe w wyniku reform średnio-wiecznych zakonów mendikańckich, a więc: bernardyni, kapucyni, reformaci, karmelici bosi, jak i tzw. klerycy regularni, czyli jezuici, pijarzy, redemptoryści, misjonarze św. Wincentego a Paulo, wreszcie wszystkie zakony powstałe w XIX i XX wieku²⁰.

W zakonach typu benedyktyńskiego i kanonickiego samoistość poszczególnych klasztorów sprawia, że kluczowa rola przypada tam kapitule klasztornej. Kapituła generalna, jeśli takowa istnieje (np. u cystersów), ma znacznie bardziej ograniczone kompetencje. Odwrotnie rzecz ma się w zakonach mendikańckich i powstałych w czasach nowożytnych: kapituła prowincjalna i generalna są podstawowymi strukturami ustawodawczymi, kapituła zaś klasztorna, jeśli w ogóle jest zwoływana, sprowadzana bywa do roli organu doradczego, nierzadko tylko w drobnych i drugorzędnych sprawach²¹.

W zakonach typu benedyktyńskiego i kanonickiego niemałe znaczenie odgrywało uposażenie majątkowe klasztoru, a więc: folwarki, wsie, młyny, lasy, a w ślad za tymi konieczność administracji tymi dobrami. Zakony mendikańckie programowo w mniejszym czy większym stopniu rezygnowały z uposażenia majątkowego lub redukowały je do niezbędnego minimum,

¹⁷ Por. P. Sczaniecki, *Benedyktyni polscy. Zbiór szkiców i opowiadań*, Tyniec 1989, s. 98-101.

¹⁸ *Podręczna encyklopedia*, s. 290. Do zakonów mniszych zaliczani są także paulini, ale mają strukturę zbliżoną do mendikantów, w szczególności posiadają zarząd generalny, a poszczególne klasztory nie są samoistne.

¹⁹ *Podręczna encyklopedia*, s. 135 (hasło: Hierarchiczne instytucje życia konsekrowanego).

²⁰ Tamże, s. 284-285. Nie wskazuję literatury dotyczącej każdego z przywoływanych w tym miejscu zakonów, jako że jest ona bardzo obfita, a dzieje każdego z tych zakonów nie stanowią w tym miejscu przedmiotu naszego zainteresowania.

²¹ Tamże, s. 120 (hasło: Federacja klasztorów).

środki utrzymania opierały zaś przede wszystkim na ofiarności wiernych, względnie na zapisach i fundacjach. Zakony powstałe w XIX i XX w. egzystencję materialną oparły zarówno na ofiarności wiernych, jak i na dochodach przynoszonych przez prowadzone dzieła (nie przesadzamy w tym miejscu o rentowności tych źródeł dochodu)²².

Powyższe uwagi prowadzą do wniosku, że kancelaria klasztorna jest starsza od kancelarii prowincjalnej, także dlatego, że zakony o strukturze prowincjalnej nie od razu organizowały prowincje polskie, np. augustianie obecni w Polsce od XIII w., prowincję polską utworzyli dopiero w XVI w.²³. Wcześniej klasztory polskie danego zakonu tworzyły prowincję wraz z klasztorami w krajach sąsiednich lub pozostawały pod bezpośrednim zwierzchnictwem władz generalnych²⁴.

Kancelaria klasztorna w zakonach typu benedyktyńskiego i kanonickiego wytwarzała akta wszelkiego typu, związane z życiem zakonnym, a więc akta kapituł klasztornych i elekcji przełożonych, akta personalne zakonników od przyjęcia do nowicjatu, poprzez profesję i święcenia aż po zgon, akta majątkowe, w tym nadania, dowody posiadania, procesy o stan posiadania i granice²⁵. Kancelaria prowincjalna (o ile w zakonach tych wytworzyła się w pewnym okresie dziejów struktura podobna do prowincji) produkowała przede wszystkim akta normatywne i wizytacyjne²⁶.

W zakonach typu mendykankiego, u kleryków regularnych i w zakonach powstałych w XIX i XX w. kancelaria klasztorna produkowała głównie akta związane z majątkiem klasztoru (a więc bieżące rachunki przychodów i rozchodów, wpływy z kwesty, budowa i utrzymanie budynków klasztornych), następnie akta związane z prowadzonymi przez klasztor dziełami apostołatu, wreszcie akta dotyczące kapituł klasztornych i czynności przełożonych. Akta personalne zakonników, w tym dokumenty przyjęcia do zakonu, złożenia profesji i przyjęcia święceń, są wytworem kancelarii prowincjalnej. Do wytworów kancelarii prowincjalnej należeć też będą akta kapituł prowincjalnych, akta wizytacyjne, sprawozdania do władz generalnych, zasadniczo także kontakty z władzami diecezjalnymi i państwowymi²⁷. Ponieważ nowicjat, seminarium czy juniorat, aczkolwiek mieszczą się w konkretnym klasztorze,

²² Tamże, s. 275-276.

²³ W y c z a w s k i, *Przygotowanie*, s. 302.

²⁴ Tak było np. z franciszkanami, którzy aż do 1517 r. tworzyli prowincję polsko-czeską.

²⁵ W y c z a w s k i, *Przygotowanie*, s. 302-305. Zawarte tam informacje o kształtowaniu się i funkcjonowaniu kancelarii zakonnych (klasztornych i prowincjalnych) przydatne są do pogłębienia treści całego punktu 2 w naszym artykule.

²⁶ Tamże, s. 313-318.

²⁷ Tamże. Zob. też R. P r e j s, *Kształtowanie się zasobu archiwalnego w zakonie męskim na przykładzie Archiwum Warszawskiej Prowincji Kapucynów*, ABMK, 62 (1993) s. 57-70.

są jednak instytucjami ogólnoprowincjalnymi, ich kancelarie w zakonach tego typu stanowią niejako „oddziały” kancelarii prowincjalnej, a nie część kancelarii klasztornej²⁸.

Dla uchwycenia zależności pomiędzy instytucjami zakonnymi w konkretnym zakonie, a jego zasobem archiwalnym pożądanym jest zapoznanie się z dziejami tegoż zakonu i ich splotem z dziejami ogólnokościelnymi oraz politycznymi. Tytułem przykładu podajmy, że instytucja profesji czasowej pojawiła się dopiero w XIX w.; wcześniej zazwyczaj po nowicjacie składano od razu profesję wieczystą²⁹. Z kolei w okresie zaborów większość zakonów pod wpływem restrykcji władz zaborczych musiała przerwać lub ograniczyć kontakty z władzami generalnymi oraz zaprzestać zwoływania kapituł³⁰. Siłą rzeczy więc w zakonach tych nie powstały stosowne wytwory kancelaryjne³¹.

3. ARCHIWUM ZAKONU MĘSKIEGO (PROPOZYCJA INWENTARZA IDEALNEGO)

a) Archiwum zakonu typu benedyktyńskiego lub kanonickiego

Konstruując inwentarz archiwum zakonu tego typu musimy pamiętać o samoistności każdego klasztoru. Zasadniczo więc akta dotyczące jednego klasztoru stanowić tu będą jeden zespół.

Dla jasności przypomnijmy, że zespół akt, to produkcja aktowa stanowiąca zasób jednej kancelarii³². Jeżeli więc archiwum zakonu gromadzi akta jednego samoistnego klasztoru, będzie archiwum jednozespołowym. Jeżeli zaś gromadzi ono akta wielu klasztorów samoistnych (zwłaszcza już nieist-

²⁸ Wyczański, *Przygotowanie*, s. 313-318. Por. też treść punktu 3 w niniejszym artykule.

²⁹ J. Kałowski, *Ewolucja prawodawstwa kościelnego dotyczącego instytucji zakonnych o ślubach prostych*, w: *Błogostawiony Honorat Koźmiński. Pokłosie beatyfikacji*, Warszawa 1993, s. 153.

³⁰ R. Prejs, *Środowisko zakonne bł. Honorata Koźmińskiego. Klasztory kapucynów w Zakroczymiu i w Nowym Mieście nad Pilicą w latach 1864-1916*, „Nasza Przeszłość”, 74 (1990) s. 9-20; tenże, *Źródła do dziejów zakonników Królestwa Polskiego po kasacie klasztorów w 1864 r. Szkic zagadnienia*, ABMK, 67 (1997) s. 338-342.

³¹ Prejs, *Źródła*, 338-339.

³² O zespole oraz o podstawowych pojęciach z zakresu archiwistyki zob. przykładowo: H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 15-16. Oczywiście w dalszych rozważaniach stosujemy pojęcie zespołu w odniesieniu do archiwaliów pochodzenia zakonnego. Autorzy cytowanej pracy podają bardziej rozbudowaną definicję: jest to całość dokumentacji zgromadzona przez jednego, ustrojowo odrębnego twórcę (instytucję) lub osobę fizyczną, przy czym do zespołu zalicza się dokumenty zarówno wytworzone przez twórcę zespołu, jak i otrzymane przez niego w toku wykonywania czynności.

niejących), poszczególnymi zespołami będą akta poszczególnych klasztorów³³.

W każdym z tych zespołów będzie jednak rozbudowany dział podzespółów: nowicjat, studium filozoficzno-teologiczne, juniorat, a nawet akta majątkowe (jeśli klasztor miał liczne folwarki lub administrator dóbr klasztornych prowadził osobną kancelarię) należałoby potraktować jako odrębne podzespoły.

Schemat inwentarza idealnego przedstawiałby się następująco:

Zespół: klasztor w ...

1. Podzespół: klasztor

- a) akta ogólne (dokumenty fundacyjne, erekcje)
- b) ustawy i akta normatywne; organizacja i administracja, akta kapituł
- c) korespondencja z władzami zakonnymi i kościelnymi
- d) korespondencja z władzami państwowymi
- e) korespondencja prywatna
- f) działalność apostolska
- g) działalność inna (np. kulturalna)
- h) akta personalne
- i) akta gospodarcze (budynki i ich konserwacja, utrzymanie klasztoru, wydatki, przychody, inwentarze rzeczy kościelnych i klasztornych)
- j) kroniki; dokumentacja fotograficzna

2. Podzespół: nowicjat

- a) akta ogólne (dokumenty erekcyjne, wizytacje przełożonych)
- b) korespondencja z władzami kościelnymi i zakonnymi
- c) korespondencja z władzami państwowymi
- d) korespondencja prywatna
- e) nauczanie i wychowanie (programy, sesje pedagogiczne, egzaminy)
- f) akta personalne, księgi przyjętych i składających profesję
- g) akta gospodarcze (rachunki, wydatki)
- h) kroniki; dokumentacja fotograficzna

3. Podzespół: studium filozoficzno-teologiczne

- a) akta ogólne (dokumenty erekcyjne, regulaminy, wizytacje przełożonych)
- b) korespondencja z władzami kościelnymi i zakonnymi
- c) korespondencja z władzami państwowymi
- d) korespondencja prywatna
- e) nauczanie i wychowanie (programy, sesje pedagogiczne, egzaminy, promocje na następane lata studiów)

³³ Każdy z klasztorów, a klasztor samoistny w szczególności, jest twórcą ustrojowo odrębnym: przez fakt erekcji kanonicznej zyskuje osobowość prawną, a w Kościele stanowi tzw. osobę moralną. Zob. *Podręczna encyklopedia*, s. 104, 158-160, 276.

- f) akta personalne, księgi studentów, dokumenty święceń
 - g) akta gospodarcze (rachunki, wydatki)
 - h) kroniki; dokumentacja fotograficzna
4. Podzespół: juniorat
(struktura jak w podzespółach: nowicjat i studium filozoficzno-teologiczne)
5. Podzespół: majątek w ...
- a) akta ogólne (dokumenty nabycia, darowizny, potwierdzenia posiadania)
 - b) korespondencja z władzami kościelnymi i zakonnymi
 - c) korespondencja z władzami państwowymi
 - d) korespondencja prywatna
 - e) umowy (dzierżawa, prace zlecone)
 - f) inwestycje
 - g) budynki, maszyny, majątek trwały
 - h) przychody, sprzedaż
 - i) akta personalne pracowników
 - j) kroniki
6. Podzespół: majątek w ...
(struktura jak wyżej)

Schemat powyższy oczywiście nie wyczerpuje wszystkich możliwości grupowania akt. Archiwista, nie mogąc odtworzyć dawnego układu kancelaryjnego (a to będzie wtedy, gdy spora część akt została zniszczona, lub nieznane jest miejsce ich przechowywania), zmuszony będzie ułożyć własny schemat, uwzględniający z jednej strony realnie istniejący zasób aktowy, z drugiej zaś fakt, że w ramach klasztoru samoistnego funkcjonowało zazwyczaj kilka instytucje, które – zgodnie z przepisami zakonu – cieszyły się pewną samodzielnością i ich kancelarie winny być traktowane jak podzespoły³⁴.

b) Archiwum zakonu o strukturze prowincjalnej

W tego typu archiwum za zespół należy uznać produkcję aktową każdej instytucji zakonnej prowadzącej własną kancelarię. Siłą rzeczy zespołami będą więc akta poszczególnych klasztorów. Za odrębne zespoły trzeba też uznać akta nowicjatu, seminarium duchownego, junioratu, szkół czy szpitali, jakie zakon prowadzi, chyba że działalność tych ostatnich stanowi integralną część działalności danego klasztoru. Odrębnym i ważnym zespołem będą akta kancelarii prowincjała. Archiwum tego typu będzie więc zawsze archiwum wielozespołowym.

³⁴ Wyczański, *Przygotowanie*, s. 301-308.

Schemat inwentarza idealnego przedstawiałby się następująco:

Zespół: kancelaria prowincjała

I. Akta ogólne

1. Ustawy (konstytucje, statuty, zwyczajniki)
2. Uchwały kapituł; inne akta kapitulne
3. Wizytacje
4. Dokumenty fundacyjne

II. Korespondencja zakonna

1. z władzami generalnymi
2. z poszczególnymi klasztorami i innymi agendami zakonnymi

III. Korespondencja inna

1. ze Stolicą Apostolską
2. z władzami diecezjalnymi
3. z innymi zakonami
4. prywatna

IV. Personalia

1. księgi przyjętych
2. księgi profesji
3. księgi święceń
4. księgi zmarłych
5. księgi przenosin i katalogi obsady personalnej klasztorów
6. personalia poszczególnych osób

V. Działalność apostolska

1. rekolekcje i misje parafialne
2. rekolekcje dla zakonnic
3. bractwo ... w ...
4. stowarzyszenie ... w ...
5. szkoła ... w ...
6. szpital ... w ...
7.

VI. Akta majątkowe

1. dokumenty własności
2. dokumenty kupna, sprzedaży, dzierżawy, wynajmu, wywłaszczenia
3. przychody i rozchody
4. testamenty, zapisy, legaty
5. inwentarze

VII. Kroniki, sprawozdania, wspomnienia

Zespół: klasztor w ...

1. akta ogólne (dokumenty fundacyjne, erekcje)
2. organizacja i administracja; akta kapituł klasztornych
3. korespondencja z władzami zakonnymi
4. korespondencja z władzami kościelnymi

5. korespondencja z władzami państwowymi
6. korespondencja prywatna
7. działalność apostołska
 - a) rekolekcje i misje parafialne
 - b) rekolekcje dla zakonnic
 - c) bractwo ...
 - d) stowarzyszenie ...
 - e)
8. działalność inna
9. akta gospodarcze
 - a) budynki i ich konserwacja
 - b) przychody i wydatki
 - c) księgi intencji mszalnych i ofiar za posługi religijne
 - d) księgi kwestarskie
 - e) inwentarze
 - f) testamenty, zapisy, legaty
10. kroniki

Zespół: klasztor w ...
(schemat jak wyżej)

Zespół: nowicjat
(schemat jak wyżej)

Zespół: seminarium duchowne
(schemat jak wyżej)

Zespół: wydawnictwo ...

 1. akta ogólne (dokumenty erekcji, zatwierdzenia, statut, regulaminy)
 2. personalia pracowników
 3. protokoły posiedzeń rady wydawniczej
 4. umowy z autorami i tłumaczami
 5. korespondencja z władzami zakonnymi
 6. korespondencja z władzami państwowymi
 7. przychody i wydatki
 8. dokumenty majątku trwałego
 9. dystrybucja książek; reklama i promocja
 10. kroniki, recenzje, sprawozdania, wspomnienia

Zrozumiałe, że podział na zespoły i struktura zasobu w obrębie zespołu podane są przykładowo. O ile niemożliwe będzie odtworzenie dawnego układu kancelaryjnego, archiwista będzie zmuszony dokonać takiego podziału akt na serie i grupy tematyczne, by odpowiadało to rzeczywistej zawartości zasobu w zespole³⁵.

³⁵ Tamże, s. 301-308. Zasadą porządkowania zbiorów archiwalnych jest dążenie do odtwo-

4. STRUKTURA ZASOBU ARCHIWUM ZAKONU MĘSKIEGO NA PRZYKŁADZIE OPUBLIKOWANYCH INWENTARZY

Większość archiwów zakonów męskich w Polsce nie ma inwentarzy ogłoszonych drukiem. Dotychczas opublikowali swoje inwentarze bernardyni³⁶, cystersi³⁷, kapucyni³⁸, pallotyni³⁹ i paulini⁴⁰. Ponadto informatory zawartości mają opublikowane: karmelici bosy⁴¹ i częściowo franciszkanie konwentualni⁴². Taki stan rzeczy po części wynika z faktu, że niektóre zakony mają swoje archiwa w trakcie opracowywania, względnie z tego, że wojny i kasaty tak przetrzebiły zakonne zbiory, iż dziś niewiele znajduje się w rękach zakonników, choć wcale bogate zbiory archiwaliów tego zakonu mogą być przechowywane w innych archiwach⁴³. Taki stan rzeczy narzucił archiwom zakonnym konieczność opracowania inwentarzy realnych według zasad autorskich, bez odwoływania się do dawnych układów kancelaryjnych, zupełnie niemożliwych do odtworzenia lub nieprzydatnych przy porządkowaniu akt⁴⁴.

rzenia w obrębie zespołu dawnego układu kancelaryjnego (Robótka, Ryszewski, Tomczak, *Archiwistyka*, s. 52-88). Bierzemy jednak pod uwagę, że archiwalia zakonne dzieliły losy zakonów (klasztorów) i w wyniku niemałych strat odtwarzanie dawnego układu kancelaryjnego może być tylko *pium desiderium*.

³⁶ H. E. Wyczawski, *Katalog Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie*, ABMK, 3 (1961) s. 25-102; 4 (1962) s. 23-225; 5 (1962) s. 13-120; 6 (1963) s. 13-65.

³⁷ K. Kaczmarczyk, G. Kowalski, *Katalog Archiwum Opactwa Cystersów w Mogile*, Kraków 1919.

³⁸ K. Gadacz, *Inwentarz Archiwum Prowincji Krakowskiej Zakonu OO. Kapucynów*, ABMK, 2 (1961) s. 53-165; A. Jastrzębski, *Katalog Archiwum Warszawskiej Prowincji Kapucynów w Nowym Mieście nad Pilicą*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 4, cz. 2. Lublin 1987, s. 5-264.

³⁹ Z. Bobkowska, *Wykaz akt Archiwum Polskiej Prowincji Stowarzyszenia Apostolstwa Katolickiego w Ołtarzewie*, ABMK, 36 (1978) s. 17-20.

⁴⁰ K. Kaczmarczyk, *Archiwum OO. Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie*, „*Archeion*”, 6 (1930) s. 135-146, 7 (1930) s. 149-159; J. Zbudniwski, *Inwentarz archiwum klasztoru Paulinów i parafii w Brdowie*, ABMK, 46 (1983) s. 371-383; tenże, *Katalog Archiwum Klasztoru Paulinów w Krakowie na Skatce*, ABMK, 64 (1995) s. 83-363.

⁴¹ K. Krotoski, *Z archiwum karmelitów bosych w Czernej*, „*Przegląd Powszechny*”, 43 (1919) s. 376-397, 44 (1919) s. 76-100.

⁴² D. Synowiec, S. Barcik, *Źródła do dziejów franciszkanów w Polsce średniowiecznej w archiwach zakonnych Krakowa i Rzymu*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1, cz. 2, [Kraków 1989], s. 49-63; D. Synowiec, *Materiały archiwalne do dziejów franciszkanów polskich w XIX w. (1772-1914)*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 3, Niepokalanów 1996, s. 289-305.

⁴³ Nie wskazujemy inwentarzy tego typu zbiorów, gdyż interesuje nas przede wszystkim archiwum zakonne. Szczegółowe informacje zob. Wyczawski, *Przygotowanie*, s. 337-343.

⁴⁴ Tak np. w Archiwum Warszawskiej Prowincji Kapucynów. Por. Prejs, *Kształtowanie*, s. 69.

Przykładem archiwum wielozespołowego może być Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie. Bernardyni w ciągu wieków zmieniali w Polsce granice prowincji i przynależność prowincjalną poszczególnych klasztorów⁴⁵. Archiwum gromadzi akta dotyczące wszystkich prowincji zakonu w Polsce, także już nieistniejących. Jako odrębne zespoły zostały wydzielone kancelarie prowincjałów poszczególnych prowincji oraz kancelarie poszczególnych klasztorów. W obrębie każdego zespołu nie ma zachowanego jednakowego lub podobnego podziału na serie i grupy; wynika to z faktu, że w zespołach niektórych klasztorów ocalały jedynie akta majątkowe, w innych duszpasterskie. Na przykładzie tego archiwum można poznać, jak duże straty w zasobie aktowym poniósł zakon w ciągu dziejów, choć mimo wszystko archiwum może imponować zasobnością. Przewijają się też w nim wszystkie typy archiwaliów: od dokumentów-dyplomów, poprzez księgi wpisów, aż po akta spraw⁴⁶.

Inna sytuacja istnieje u kapucynów. Istniejące współcześnie w Polsce dwie prowincje tego zakonu mają osobne archiwa. W każdym z nich wydzielono jako odrębne zespoły kancelarię prowincjała i kancelarie poszczególnych klasztorów. Akta nowicjackie, seminaryjne i juniorackie zaliczono do kancelarii prowincjałskiej, na co można się zgodzić, choć lepiej byłoby potraktować je jako osobne zespoły. W obu archiwach zespoły jednak nazwano błędnie „archiwum klasztoru w ...”. Również i u kapucynów ogromne braki w zasobie aktowym zmusiły do rezygnacji z odtwarzania dawnych układów kancelaryjnych, a skłoniły do nowego podzielenia akt. W Archiwum Prowincji Krakowskiej Kapucynów zastosowano jednak rzeczowy podział akt, odmienny dla każdego zespołu, z oznaczeniem kolejnych poszytów numerem bieżącym w obrębie zespołu⁴⁷. W Archiwum Warszawskiej Prowincji Kapucynów zastosowano w każdym zespole identyczny układ, o jednakowej numeracji sygnatur, co sprawia, że nie tylko zespoły, ale także poszczególne serie i grupy są otwarte, zdolne do przyjmowania nowych akt w miarę odprowadzania ich z registrarur klasztornych⁴⁸.

Opublikowane dotychczas inwentarze archiwów zakonu paulinów wskazują, że mamy tam do czynienia z archiwami jednozespołowymi⁴⁹. Rozproszone

⁴⁵ *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, dzieło zbiorowe pod red. H. E. Wyczawskiego, Kalwaria Zebrzydowska 1985, passim.

⁴⁶ Wyczawski, *Katalog*, passim. Zob. też K. Grudziński, *Średniowieczne rękopisy archiwalno-biblioteczne w zbiorach Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1, cz. 2, [Kraków 1989], s. 65-71; tenże, *Rękopiśmienne zbiory archiwalno-biblioteczne Prowincji Bernardynów w Krakowie z końca XVIII i XIX w. (do 1984)*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 3, Niepokalanów 1996, s. 307-312.

⁴⁷ G a d a c z, *Inwentarz*, passim.

⁴⁸ J a s t r z ę b s k i, *Katalog*, passim.

⁴⁹ K a c z m a r c z y k, *Archiwum*, passim; Z b u d n i e w e k, *Inwentarz*, passim; tenże, *Katalog*, passim.

wzmianki każą domyślać się, że archiwum jasnogórskie jest miejscem deponowania archiwaliów obcego pochodzenia. Z punktu widzenia zasad archiwistyki należałoby traktować je jako odrębne zespoły. Czy tak jest w istocie, trudno ocenić, gdyż inwentarz Archiwum OO. Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie opublikowany został przed kilkudziesięciu laty⁵⁰. W archiwach innych klasztorów tego zakonu nie wyodrębniano podzespołów, serii czy grup, lecz posyty ułożono chronologicznie, nadając im bieżące numery⁵¹.

Z podobną sytuacją mamy do czynienia u franciszkanów konwentualnych. W Archiwum Prowincji Franciszkanów w Krakowie za zespoły uznano szczątki archiwaliów dawnej prowincji polskiej, szczątki archiwaliów dawnej prowincji litewskiej, akta Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strepy oraz akta sześciu klasztorów. Pozostałe klasztory przechowują swoje archiwalia u siebie⁵². Z punktu widzenia troski o zbiory archiwalne właściwym rozwiązaniem wydaje się zgromadzenie archiwaliów wszystkich klasztorów prowincji w centralnym archiwum: w takim wypadku należałoby oczywiście potraktować archiwalia każdego klasztoru jako osobny zespół obok zespołów już znajdujących się w archiwum.

Kwestią dyskusyjną pozostaje, czy włączać do archiwum rękopisy kazań, skrypty filozoficzno-teologiczne, pamiętniki, a jeżeli tak, to w jakim zespole je umieścić. Jeżeli tego typu dokumentacja nie jest przeznaczana do archiwum, najwłaściwsze będzie potraktowanie jej jako rękopisów bibliotecznych. Jeżeli natomiast włącza się ją do zbiorów archiwalnych, można traktować ją na kilka sposobów. Kazania najlepiej dołączyć do personaliów i w takim wypadku znajdują się one w zespole kancelarii prowincjalnej. Podobnie można potraktować skrypty filozoficzno-teologiczne, choć również ich miejsce mogłoby być w zespole akt seminarium duchownego. Pamiętniki i wspomnienia, jeśli treściowo dotyczą jednego klasztoru, mogą być ujęte w zespole akt danego klasztoru, w przeciwnym razie ich miejsce byłoby przy aktach personalnych. Jeśli jednak tego rodzaju dokumentów jest bardzo dużo, lepiej wydzielić je w osobną kolekcję (trudno nazwać ją zespołem, gdyż nie są to wytwory jednej kancelarii), sporządzając oczywiście dla niej osobny inwentarz.

Osobną kolekcję (nie zespół!) należałoby utworzyć z ksiąg rękopiśmiennych (Biblia, traktaty teologiczne, mszały, graduały, antyfonarze), jeśli takie również znajdują się w archiwum, choć ich miejsce jest raczej w dziale rękopisów biblioteki.

Na przynależność do zespołu nie mają wpływu formy kancelaryjne. Tak dokumenty-dyplomy, jak księgi wpisów czy akta sprawy należą do tego zespo-

⁵⁰ Por. przypis 40.

⁵¹ Zbudniewek, *Katalog*, passim.

⁵² Synowiec, *Materiały*, passim.

tu, który stanowi ich kancelarię macierzystą. W ramach zespołu można jednak wydzielić dokumenty i księgi wpisów w osobne grupy. Zwłaszcza księgi wpisów miały w kancelariach własne sygnatury lub numery porządkowe i odtwarzając dawny układ kancelaryjny należałoby się do tej numeracji stosować, co siłą rzeczy narzuci wydzielenie ksiąg w osobną grupę⁵³.

* * *

Z powyższych uwag wynika, że na strukturę zasobu archiwum zakonu męskiego w znacznym stopniu wywarła wpływ struktura samego zakonu, zwłaszcza ilość i rodzaj funkcjonujących w jego ramach instytucji, w następnej kolejności dzieje tegoż zakonu, szczególnie wojny i kasaty. Archiwista, przystępując do pracy nad aktami zakonnymi, musi o tych czynnikach pamiętać.

⁵³ Robótka, Ryszewski, Tomczak, *Archiwistyka*, s. 12-18.